

ETO: 821.511.141-1.09Arany J.
808.51
DOI: 10.19090/hk.2017.2.1-18

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Budapest, Magyarország
adamiktamasne@t-online.hu

ARANY JÁNOS ÉS A RETORIKA

Az érvelés humora Arany János költeményeiben

János Arany, and the Rhetoric

The Humour of Argumentation in the Poems of János Arany

Janoš Aranji retorika

Humor argumentacije u poeziji Janoša Aranja

A tanulmány két részből áll. Első része Arany János retorikai ismereteiről szól, aki úgy ítélte meg a retorikát, ahogyan a XX. század második felének nagy retorikaelméleti írói, mint például Chaïm Perelman. Fontos röviden jellemezni az igazi retorikát, mivel sok félreértés észlelhető róla a köztudatban. A második rész Arany humorfelfogását ismerteti röviden, majd pedig érvelésének humorára hoz példákat, mégpedig a retorikai példára, az enthümémára és a toposzlogika néhány esetére, ezek: definíció, felosztás és részekre osztás; ok-okozati érvelés; dilemma. A tanulmány a toposzlogikához kapcsolja a trópusokat és a figurákat. A befejezés arra hívja fel a figyelmet, hogy Arany tanítása egyoldalú a középiskolában, humoros költeményei hiányoznak, ezen változtatni kellene.

Kulcsszavak: retorika, érvelés, példa, enthüméma, toposzlogika, humor

Rájok minden szemből nevetett a lélek.
(Toldi estéje, 2/16)

Bevezetés: Arany János, a lelkiismeretes tudós

Babits Mihály azt írja, hogy Arany lelkiismeretessége három formában nyilvánul meg, ezek: a költői realizmus, az erkölcsi lelkiismeretesség és a tudós lelkiismerete. Dicséri prózai dolgozatait, és arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy több megállapításával is megelőzi a korát és a világnagyságokat (Babits 1978, 175–176). Erre az előrelátásra mások is felhívták a figyelmet.

„Meglátta a külvilág tárgyait egész teljességükben, de apró részleteiben is; elemezte őket az utolsó parányig és ismét összefoglalta e részeket szerves egészszé” – állapítja meg Tolnai Vilmos, s a *Bolond Istók* egy részletével bizonyít (I/100–106). Ezután pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy Arany korát megelőzve impresszionista: „a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve le merte írni, hogy az alkonyati aranysárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lennie. [...] Ez pedig nem csupán a színekre nézve áll, hanem a vonalakra, térbeli alakokra, a szemlélet egészére is” (Tolnai 1917, 368, 369). Csak egyetlen versszakot idézek:

*Folyam mentén itt-amott egyes
Vén fűz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszú és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.
Így a világost az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyp, s homályos fényt kap a sugártul.*

(Bolond Istók I/105)

Az alábbiakban egy olyan zseniális megállapítására szeretném felhívni a figyelmet, amelyet eddig nem vettek észre (természetesen ezt csak óvatosan jelentem ki). A retorika értelmezéséről van szó, úgyhogy bővebben szükséges írni Arany és a retorika kapcsolatáról.

Arany János és a retorika

Arany János ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely az iskolában alapos retorikai képzést kapott: tanulmányozták, sőt eredetiben olvasták a klasszikusokat (Ercsey 1883, 9; Kibédi 1983, 548). Ismerték a korabeli retorikákat is: 1783-ban jelent meg Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres* (Retorikai és szépirodalmi előadások) című világszerte ismert műve, amelyet több nyelvre

lefordítottak, így magyarra is. 1838-ban jelentette meg Kis János *Blair Hugo retorikai és aesthetikai leckéi címen*. Arany ismerte Blair retorikáját (Tarjányi 2013, 52), minden bizonnyal hatott is *Széptani jegyzeteire*: mindkét mű az ízlés és a szép fogalmával kezdődik. (Blair az első öt előadásban foglalkozik az irodalomkritikával, az ízléssel, a széppel, a fenségessel, a tehetséggel, vö. a *Retorikai lexikon* [Adamik 2011] Blair szócikkével.) A *Széptani jegyzetekhez* fűzött magyarázatok nem említik Blair hatását. Arany figyelembe vehette még a következő művet: Tatay István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosódiával, metrikával, s költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával*, Pest, 1846 (vö. Arany 1962, 633).

Poétika, retorika, dialektika volt akkoriban az iskolai tanulmányok sorrendje. Arany egységben látta ezeket a területeket (mint Blair), a művészetekről értekezve három csoportot állapít meg, a második: „*Hangzó művészetek* (Artes acusticae, tönende Künste), melyek tárgyukat *hallhatólag* adják elő, mint: *zene, költészet, szónoklat*. Ezek közül a két utolsót, minthogy már nemcsak pusztá hangokban, hanem *értelmes szavakban* nyilatkozik, saját elnevezéssel *szóló művészetnek* (redende Künste) nevezzük” (*Széptani jegyzetek* 4. §). A szónoklatot tehát művészetnek tartotta, egyenrangúnak a zenével és a költészettel.

Költeményeiben is szép számmal találunk retorikai reflexiókat. Kiderül belőlük, hogy ismerte a retorika lényegét. Ilyen megállapítása az alább idézett különbségtétel a formális logika és a gyakorlati, észszerű érvelés között. Ebből a szempontból ez a részlet nagyon fontos.

A formális logika nem vonzotta. Jól látta, hogy a retorikai és a dialektikai érvelés különbözik a formális logikaitól: furcsa volna, ha egy matematikus úgy érvelne, mint egy szónok, de az is furcsa volna, ha egy szónok formális logikai levezetéssel, képletekkel állna közönsége elé (Perelman 1982, 3). Jellemző, hogy az okozat helyett az ok *fiáról* ír (hiszen az ok szüli az okozatot – logikus), s ez *észtanszerűbb*, vagyis nem azonos az észtannal (az észtan a logika magyarított neve volt), emberibb, jobban kapcsolódik az ember mindennapi gondolkodásához (pontosan Kant és Spinoza korlátozta az érvelést a formális logikára, és nem ismerte el a retorikai érvelést; Arany ezzel is tisztában volt):

*Nem volt erős fej: kategóriák
Szerint sehogysem járt bolond esze;
A logikában nincs gyöngébb diák,
Major- s minorban ő nyakig vesze,
Vagy az okot nem lelte, vagy fiát;
Mert (amin elbámulna Kant, Spinoza)
Észtanszerűbb volt verse, mint a próza.*
(Bolond Istók 1/27)

A szillogizmus felépítésére utal: három állításból áll, ezek: a nagypremissza vagy premissa maior, a kispremissza vagy premissa minor és a konklúzió. Ezek a formális logika terminusai. A mindennapokban a gyakorlati érvelést használjuk, s ez valószínűségi érvelés. Arisztotelész az *eulogosz* terminust használta, jelentése valószínű, de még inkább észszerű. Erre is utalhat Arany az *észantszerűbb* kifejezéssel, összerántva az észtant (logikát) és az észszerűt (valószínűt). Szinnyei azt írja, hogy az érzéseire bízta magát (Szinnyei 1905, 235), ez igaz, de szerintem többről van szó ebben a rendkívül tömör megfogalmazásban, olyan világosan látásról, amely csak a XX. század második felének retorikusait, például Perelmant jellemezte.

Perelman *A retorika birodalma* című művében tárgyalja ezt a kérdést (bővebben pedig az 1958-ban publikált *Új retorikában*). A retorikai érvelés különbözik a formális logikai érveléstől; valószínűségekkel operál, véleményekkel, amelyekről lehet vitázni. Kant kiűzte a véleményeket a filozófiából, Spinoza is (a magyar fordítás 21. old.). Arany ezt a különbséget tökéletesen tudta! (Ezt a különbséget a formális és az informális logika hazai művelői nem ismerik, de ennek a problémának a kifejtése nagyobb teret igényel.)

De másutt is felbukkannak verseiben a retorika nyomai, sőt alaptételei:

*Ha, kegyes olvasó, immár azt kívánod,
Hogy az ütközetről neked adjak számot:
Ki? kit ölt meg? és hol? mért? mikor? miképen?
Ki segítségével? – hát elmondom szépen.*

(A nagyidai cigányok, 3. ének)

A formális logika tehát nemigen vonzotta, de a retorika rendszerével megbárthatott, a fentebb idézett versszak a hét retorikai kérdés, pontosabban a körülmények kérdéseinek idézése: *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*, azaz: ki? kit? hol? milyen eszközökkel? miért? milyen módon? mikor? Meglehetően ironikus ez a versszak. Azt is jelzi, hogy a korabeli olvasónak is volt retorikai műveltsége, voltak az iskolából hozott retorikai elvárásai: ezekre a meglévő ismeretekre apellál, mint egy jó tanár.

A stílus alapkövetelményei *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika* óta: nyelvhelyesség, világosság, ékesség és mindenekfelett az illőség; „nevezd meg ön nevében a gyermeket”: azaz beszélj helyesen és világosan, s tartsd be az illőség szabályát. Ez a három alapvető stíluserény. Arany költészetére jellemző „a külső kifejezésnek teljes simulása a tartalomhoz” (Tolnai 1917, 371), ez tulajdonképpen az illőség elvének követése, amelyről az önmegfigyelésről, önreflexióról ismert Arany így ír:

Szólj *erővel*, és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket;
Szólj *gyöngéden*, hol az illik,
S ne keríts nagy feneket.

(Intés)

A retorikák három beszédfajta tárgyalnak, ezek: a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki beszéd. Tanácsadó beszédnek minősülhet néhány költeménye, ilyen a *Domokos napra*, a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* s visszájára fordítva a már-már cinikus *Írjak? Ne írjak?*. Több tanácsadó beszéd hangzik el a *Buda halálában* (ld. lentebb), a *Murány ostromában* a mű elején a haditanácsban. A retorikák a bemutató beszéd kapcsán hosszasan és aprólékosan tárgyalják a személy, a táj, a műalkotások stb. leírását, olyan stílusesszközöket mutatnak be, mint topographia (helyleírás), proszopographia (személyleírás), ekphraszisz (műalkotások leírása), még a metafora forrásait is részletezik. Sok példát idézhetnénk a klasszikusoktól kezdve a modernekig, de csak első hazai retorikánkra, Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába két könyvben* című 1612-ben megjelent könyvére utalok (Pécseli 2017). Ebben például részletesen ír arról, hogy a szónok vagy az író honnan merítheti metaforáit, nyolc források tartományt számoltam meg benne. Lehetséges, hogy Arany gondos leírásai megerősítést kaptak a régi, részletes és gondos retorikákból.

Minden retorika – klasszikus és modern – hangsúlyozza a hallgatósággal való kapcsolatot. Ez a kapcsolattartás erős Aranynál (hasonlóképpen Jókainál is), megfigyelhetjük a Toldiban, de sok más művében is. A modern művek jellemzője a perspektíva és a nézőpont folytonos módosítása, az olvasó játékba invitálása (Nyilasy 2011, 12, 104). (Az olvasóhoz való fordulás stílusesszköz is, az *apoztrophé* gondolatalakzata, Arany gyakran él vele, vö. Tarjányi 2013, 147.)

Annak idején azt tanultuk, hogy a „nyájas olvasó” emlegetése a regény fejletlenebb, kezdetleges fajtájára jellemző. Ez a megállapítás így nem igaz: a retorikából örökölt természetes, emberi magatartásról van szó, arról, hogy az író partnerének tartja mindenkori hallgatóját, olvasóját, nem lehet szava pusztába kiáltott szó. Inkább a *nyájas* jelzőnek van valamiféle biedermeier, édeskés jellege, mint a *kegyesnek* vagy a *kegyednek*. XIX. századi művek használják, Arany ironikusan:

*Ment, – hogy hová? azt meglátja kegyed,
Meg fogja látni, nyájas olvasó!
Csak légyen őt velem követni jó.*

(Bolond Istók, 1/117)

– Tudnillik, képzeld kegyes olvasnok, hogy ahol jó –
(Úgy hiszem a nok-ot itt meg fogja bocsátni Nagy Ignác,
Kényszerítő szükség toldatta ki versemet ezzel)

(Az elveszett alkotmány, első ének)

Arany lapalji megjegyzése: „Nagy Ignác gúnyolta az igen elszaporodott -nok, -nök szóképzést. Méltán, de azóta még inkább elszaporodott.” (A lelkiismeretes Arany műveiben sok megjegyzés, lábjegyzet található. Egyébként az is igaz, hogy mire a nyelvművelők észrevesznek valamiféle új jelenséget, az már kiirthatatlan.)

Mit értek retorikán?

Mivel a retorikáról sok tévhit kering, meg kell határoznom, mit értek retorikán. Quintilianus meghatározása szerint „a retorika a jól beszélés tudománya” (*Szónoklattan* 2, 15, 38), amelynek célja egy bizonyos hallgatóság meggyőzése jó beszéddel vagy írásművel, azaz mind szakmai, mind etikai szempontból jó beszéddel. Területei az invenció (feltalálás, benne az érvelés feltalálása is), a diszpozíció (elrendezés), az élokúció (stílus), a memória (emlékezetbe vésés) és a pronuciáció (előadásmód). Teljes rendszere kialakult az antikvitásban, évszázadokon át az alapoktatás részét képezte (a trivium, vagyis az alapképzés tárgyai grammatika, retorika és dialektika voltak). Egy időre háttérbe szorult, háttérbe szorulásának okait feltárja Perelman (1982). Megújult a XX. század második felében. Két pólusát hangsúlyozzák: az érvelést és a stílust (Adamikné 2013).

Már a Herennius-retorikától kezdve, de különösen a reneszánsztól szoros kapcsolatban volt a poétikával, ezért mind kultúrtörténeti, mind irodalomtörténeti szempontból jelentős (Kibédi Varga 1983, 556): „Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül” (Kibédi Varga 1983, 557). Ez a megállapítás a XVII. századra vonatkozik, de még érvényes jó kétszáz évig.

A XIX. század első felében még sokoldalúságának megfelelően, alaposan tanították, ezért indokolt akkori szerzőink műveit retorikai szempontból is elemezni. Az érvelés az elemzési szempontom, de tágan értelmezve, hiszen a szerkezet és a stílus is érvel.

A retorikának két pillére van tehát: az érvelés és a stílus. Ez a retorika szíve és lelke – ahogy régiek fogalmaztak. (Az invencióban nemcsak a téma feltalálása és az anyaggyűjtés van, hanem az érvelés is.) Sajnos, a közvélekedésben a retorikát leszűkítik: egyrészt csak a stílussal azonosítják, másrészt csak a fellengzős stílussal (Riedl Frigyes Aranynak „retorikai fellengést kerülő

tömörségét” dicséri – Riedl 1982, 279), harmadrészt pedig egyszerűen csak a beszédtechnikával. Talán mostanra helyreáll az egyensúly, a XX. század második felében megszületett újraértékeléseknek köszönhetően.

Tehát a retorikai érvelést (példa és enthüméma, toposzlogika) vizsgálom, főleg a humorra összpontosítva, s mindig kapcsolom az érveléshez a stílust. Egyébként minden érvelési lehetőséget lehet helyesen használni, lehet hibásan használni, lehet manipulálva használni, és lehet játékosan, humorosan használni. „Nincs a világnak olyan tárgya, jelensége, aminek ne lehetne játékként hasznát venni” – írja Vargha Balázs *Arany János játékei* című könyve előszavában (Vargha 1994, 5).

Humor az érvelésben

„Rájok minden szemből nevetett a lélek” – olvashatjuk a *Toldi estéjében*. Ennél szebben nem is lehetett volna a derűről írni: nevet a lélek. Természetesen a humornak számtalan fokozata lehetséges, egészen a „szívet dagasztó kacagásig” (ez már Thomas Mann kifejezése, l. a *Retorikai lexikon humor* szócikében, a *Humorlexikon* is több árnyalatról, fokozatról ír, Kaposy 2001, 419).

A klasszikus retorikák hosszasan értekeztek a nevetésről (*risus*), majd a reneszánsz és barokk retorikák a szellemességről, az *acumen*, ’elmeél’ terminust használták. A XVIII. századtól a filozófiai-esztétikai művekben foglalkoznak sokat a humorral (jó áttekintés olvasható a *Retorikai lexikonban*, vö. Hantz 1888, Szinnyei 1903, Szalay 1983).

A retorikák azt tanácsolták, hogy a szónok legyen szellemes, keltsen derűt, nevetést; viszont a gúnytól óvták, mivel visszájára fordulhat: ellenszenvet keltet; az iróniát pedig nem javasolták, mert megtörténhet, hogy az emberek nem értik, illetőleg félreértik. A szellemességnek sok lehetősége van, s megnyilvánulhat a nyelvi eszközökben, sőt a tárgyakban, a mozgásban, a gesztusokban is (erre jó példa Jókai Cicero-paródiája, *A félistenek bolondságai*).

A közzélekedés a humort valamiféle derült érzületnek tartja. Arany humorfelfogása azonban más volt. *Széptani jegyzeteiben* a humort összetett érzületnek definiálta (a XIX. századi esztétikákat követve), amelyben szomorúság, keserűség rejtőzik a felszíni derű mögött, „víg-szomorkás” érzület (*Bolond Istók I/1*); tulajdonképpen az élet visszásságainak valamiféle rezignált, bölcs szemlélése. „Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn / Árnyékot napfény – tréfa üz komolyt” – írja a *Bolond Istókban* (I/3).

Arany humora azonban nemcsak „cukrozott epe”, műveiben keveredik a sokféle hangulat, a mosolytól a „szívet dagasztó kacagásig”. Szinnyei Ferenc

1905-ben publikált egy alapos tanulmányt Arany humoráról. Szerinte *Az elveszett alkotmány* gúnyos, szatirikus eposzparódia, *A nagyidai cigányok* humoros komikai eposz; szatíra a *Vojtina I. és II.*, a *Poétai recept*, a *Lisznyay Kálmánnak, az Írjak? Ne írjak?*; a *Bolond Istók* humoros verses regény; a *Toldiban* „a humor derült formája” a két Bence alakjában valósul meg; a *Buda halála* komoly eposz, kevés benne a humor, a *Murány ostromában* még kevesebb; *A Jóka ördöge* viszont „népies zamatú derült humor”, *A bajusz* humor némi szatírával, *A fülemile* humora pedig valóságos remek, s ilyen *A tudós macskája*, a *Hatvani*, *A hegedű* és a *Juliska elbujdosása* is. Ezzel a címkézéssel nagyjából egyet is érthetünk, de költeményeiben sok az átmenet, az árnyalat, az összetett érzélem.

A szakirodalom a nyelvi eszközökben – például a szójátékokban, a metaforákban, a rímelésben – vizsgálta Arany humorát (pl. Ferenczy 1957, Kardos 2008, Z. Kovács 2001). Szellemessége azonban megnyilvánul az érvelés kiforgatásában is, s ez nem meglepő, hiszen – mint említettem – Arany generációja még alapos retorikai képzésben részesült az akkori iskolában (erre Szörényi László is utal a *Kis magyar retorikában*, 1997, 7). Ez azt jelenti, hogy nem egy stílusra vagy beszédművelésre leszűkített retorikát tanultak, hanem alaposan foglalkoztak az argumentáció lehetőségeivel is, valamint az argumentáció és a stílus kapcsolatával!

A továbbiakban az érvelés humorára hívom fel a figyelmet – talán lehet még újat mondani! –, a példa és az enthüméma, valamint a toposzlogika humorára adok néhány példát (sok egyéb lehetőségre most nem kerülhet sor; lényegében a *Jókai és a retorika*¹ című könyvem rendszerét követem).

A retorikai érvelés eszközei

A **retorikai érvelés** két fő eszköze a példa (görög: *paradeigma*, latin: *paradigma*), tkp. retorikai indukció, és az enthüméma, tkp. retorikai szillogizmus. Arisztotelész ezt írja a *Rétorikában*: „Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). Első pillanatra meghökkentő ez a kijelentés, de igaz. A következtetés két lehetősége ugyanis az indukció és a dedukció, módszereiket a formális logika állapítja meg; a mindennapi érvelésben azonban nem a formális logika szerint érvelünk, hanem a gyakorlati – valószínűségi, észszerű – érvelést alkalmazzuk. A gyakorlati érvelés lehetőségei tehát a példa és az enthüméma. (Arisztotelész tehát nemcsak a formális logikát alapította meg, hanem a valószínűségi vagy retorikai érvelést is.)

¹ Adamikné Jászó 2016.

A példa

A **példa** tehát retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó). Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszúságos levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Történelmi és kitalált példát ismerünk, a kitalált példa parabola és mese lehet. Nem lépegetünk tehát esetről esetre (mint a teljes indukcióban), hanem csak egy ugrást végzünk, s mondunk egy szellemes-szemléletes érvet: egy egyedi esetet, ami egy szabályt vagy megállapítást erősít meg. Arany sem sorol fel tényeket az alábbi kis versben, csak egyetlen szemléletes, szellemes-ironikus példával érvel:

*Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.*
(Főtitkárság)

A *Buda halála* konfliktusa abból adódik, hogy Buda megosztja hatalmát öccsével, Etelével. Hosszú, szemléletes példákat tartalmazó beszédben közli döntését. A tanácsban hátul „sunnyogó” Detre másnap felkeresi Budát, s beszédében elülteti a kételkedést szívében. Ez tipikus tanácsadó beszéd: óvatosságra int, hiszen: „Azzal Buda romlik, ha Etele épül.” Érzélete tele van olyan parabolákkal, amelyeket a pusztai, nomád emberek megértettek és élveztek:

*Micsoda tanács ez – ember ilyet halljon! –
Az egy birodalom két főt hogy uraljon?
Féked egyik szárát hogy kibocsásd kézből?
Soha, soha nem költ józan okos észből!*
*Mert vajon egy lóra két nyeret teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két törnek is, úgy-e nem elég egy hüvely? –
Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?*
*Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy fő, urrá egész testen;
Egy daru, ék csúcsán, a farka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére.*

(Buda halála, második ének)

Detre azután történelmi példákat is idéz, azaz felsorolja az egyedül uralkodó ősöket. Sok szellemes-szemléletes példát idézhetünk mindhárom Toldiból, sőt lírai költeményeiből is. Például a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című költeménye egészében történelmi példa, tulajdonképpen tanácsadó beszéd (régén tanítottuk, hogy „Az ember tiszte, hogy legyen / Békében, harcban ember. / Méltó képmása Istennek, / S polgára a hazának”).

Az enthüméma

Az **enthüméma** szabálytalan szillogizmus, Arisztotelész terminusa (*Rétorika* 1358a, 1396a). A mindennapi érvelésben nem mondunk teljes szillogizmusláncokat, rendszerint kihagyjuk valamelyik premisszát, és a megmaradttal indokolunk (Szókratész halandó, mert ember). A kihagyott láncszemet gondolatban kiegészítjük (igen, minden ember halandó), innen a terminus neve: *en thümo* 'ami a gondolatban van'. Együttgondolkodást teremt, óriási a közösfőrmáló ereje. (A mai pragmatikában implikatúrának nevezik.) A valószínűsége alapuló szillogizmus is enthüméma. Ebben a nagypremissza nem cáfolhatatlan, csak valószínű, de meggyőző, mert többnyire népi bölcsessége alapul, ezért gondolatban azonosulhatunk vele. Ezért igen hatásos. (Minden athéni szeret vitatkozni. | Szókratész athéni. || Tehát Szókratész szeret vitatkozni. – Ez meggyőző, igaz, csak az nem biztos, hogy minden athéni szeret vitatkozni.)

Jókai zseniálisan élt az enthümémákkal, tőle idézek: „Annak az embernek, aki »mindent tud«, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak »egyet tud«, de azt az egyet jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyet tud, de egészen. – S azt nem jó felingerelni! || **Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!**” (*Egy ember, aki mindent tud*). Arany is gyakran írt le szellemes enthümémákat:

*Szavuk sem igen van azalatt, míg esznek,
Természete már ez magyar embereknek.*

(Családi kör)

Ez az állítás természetesen cáfolható, biztosan vannak olyanok, akik evés közben beszélnek, de általában igaz. Egyetérthetünk ezzel az érveléssel. – Az öreg emberek locsogók, Detre is öreg ember, ezért sokat beszél, de mivel így van az életben, meg lehet neki bocsátani, legalábbis őszintre:

*Hogy ő nem akarta, nem is úgy gondolta,
Szót nyelvire a szó hebehurgyán tolt;
Öreg ember csácsog, hamar át tanácsot,
S ha beszédnek indul, nem tudja, mi már sok.*

(Buda halála, 3. ének, Detre mentegetőzik a haragos Etele előtt)

Megállapíthatjuk tehát, hogy mind a példák, mint az enthümémák az emberek gondolkodását tükrözik, szemléletesek – megteremtik a jelenlétérzetet –, gyakran derűsek, humorosak; s ezt tapasztaljuk Arany költeményeiben is.

A toposzlogika

A retorikai érvelést a híres amerikai jezsuita tudós, Walter Ong **toposzlogikának** nevezi (*topical logic*), de egyszerűen *topikának* is hívhatjuk (Ong 1958). Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, de Ciceróé igen, mégpedig *A helyek (Topica)* címen (*Cicero összes retorikaelméleti művei* 2012, 691–720); ez minden későbbi toposzlogika őse. Miért helyek? Olyan helyekről van szó (görög: *toposz, topoi*; latin: *locus, loci*), ahonnan érveket vehetünk, *érvforrásoknak* is nevezik őket (minden biztonnal Quintilianus alapján). Úgy képzelték a régi retorikusok, hogy valóban vannak az emberi elmében ilyen helyek, ilyen lehetőségek, amelyeket érveléskor mozgósíthatunk. Ha modern terminust keresünk, azt mondhatjuk, hogy gondolkodási mintázatok, gondolkodási műveletek, a tudás szerveződése (a kognitív pszichológiákban olvashatók efféle címek). Nem véletlen, hogy a mai retorikai kutatás egyik fő iránya a toposzkutatás. (A toposz terminust sajátos retorikai érvelési fogalomként határozzuk meg. Természetesen van egy másik jelentése: ismétlődő irodalmi közhely, ebben az értelemben használatos az iskolában is.)

Minden retorika tárgyalja a toposzokat, legfeljebb a sorrend vagy a csoportosítások mások. Én a következőket vettem át: definíció (meghatározás, felosztás, osztályozás/kategorizálás, részekre osztás); összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok, s ide vehető a példa és az analógia); viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (a múltbeli és a jövőbeli tények, a lehetséges és a lehetetlen, a személyekből és a dolgokból vett érvek) (*Klasszikus magyar retorika* 2013).

Nézzünk meg a sok közül négy lehetőséget.

A **definíciónak** szigorú logikai struktúrája van, de a mindennapi érvelésben fellazíthatjuk, például körülírást alkalmazhatunk, szóképekkel, alakzatokkal tehetjük ékessé, mozgalmassá. Ezek a megoldások már stilisztikai eszköznek, gondolatalakzatnak is számítanak: ez a *szónoki meghatározás* (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*). Az alábbi szónoki meghatározás végén még egy játékos rím – mint egy fricska – fokozza a hatást:

*Hát mi a szabadság? tán bizony csak ennyi:
„Ne fizess, ne szolgálj a hazának semmit?
Élj, mint a here méh, légy az ország terhe?”
Szép szabadság! illik a magyar emberhe’.*

(Losonczi István. Népies krónika)

A **felosztás** logikai művelet: a nem (genus) felosztása az alája tartozó fajokra (species). Arany költészetében lényeges érvelési eszköz: ilyenkor ugyanis kibontakozik előttünk a környező világ, minden apró részletével, jellemzőjével: fegyverek, ruházat, hangszerek, állatok stb. Arany minden méltatója felhívja költészete ezen jellegzetességére a figyelmet, arra, hogy ezekben a részletezésekben feltárul nemcsak a korabeli, hanem a történelmi világ is. Természetesen a felosztás stíluseszköz is; analízáló a felosztás, ha elől áll a tágabb fogalom, ez a *felsorolás* (*enumeratio*) szóalakzata; szintetizáló a felosztás, ha a végén összegezzük, azaz a végén áll a tágabb fogalom, ez a *halmazás* (*frequentatio*) szóalakzata (Perelman 1982, 37–38); gyakran nem szerepel a genus, de a végén odagondolhatjuk; ez is halmazás. A felosztások (is) okozzák, hogy:

*Mindig marad – ha a fejére áll is –
Őnala valami vaskos, reális.*

(Bolond Istók 1/118)²

Felsorolás az alábbi két példa, az első kellemes, étvágygerjesztő, a második erősen gúnyos:

*Pedig volt, amennyi szemnek, szájnak kellett:
Szép fejes saláta, kövér bárány mellett;
Jó lepény turóval; eper és cseresznye;
Lépes méz a kasbul frissiben lemetszve [...]*

(Toldi szerelme I/13)

*Másokat ételekért küldött mágnási credenzbé
(Mert csak máshoniak kellettek); hoztak is onnan
Kókusz és ananászt, zöld békát, tengeri rákot,
Tápláló csiga és biga ezreit, ócska heringet,
Ízes sardellát, mér földre nyuló makarónit [...]
Még a pimasz tormát is Bécsbe vitette, hol abból
Krént nemesítének s úgy hozták vissza, reszelten.*

(Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje, Orsola néne lakomát szervez)

² Arany maga emelte ki a *reális* szót, szokása volt aprólékos nyomdatechnikai utasításokat adni, ez is lelkiismeretességét jellemzi.

Halmazás az alábbi híres példa, tulajdonképpen irodalmi toposzokat sorol a költő, ezzel pedig a korabeli szentimentális-romantikus manírt gúnyolja ki:

*Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám,
Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsza, hullám,
Délibáb, menny, pokol ... ha mind egybe vészed:
Recipe – és megvan **a magyar költészet.***

(Poétai recept)

A **részelés** régi, XIX. századi, mára elfelejtett terminus, pedig rövid és jó; mondhatunk helyette **részekre osztást** is. A felosztáshoz hasonló művelet, de nem logikai, hanem mechanikus: az egészet osztjuk fel részekre. Stilisztikai szempontból ez is felsorolás.

***Házoknál** temérdek kincs hevert rakáson,
Csűrben, kamarában, pincében, padláson:*

(Rózsza és Ibolya)

*Alatt szilaj kun **nép** tanyáz; [...]
A törzs-apa, család feje,
A férj, a nő, fiú, leány,
Ifjú, öreg, úr vagy cseléd,
Magával hordja mindenét, ...*

(Édua)

Felsorolás + halmazás együttesére példa az alábbi részlet (kedves a humora, hiszen egy király írja segítségkérő levelének végén):

*Minden jót kívánunk, **mind** közönségesen:
Köszönti kelmedet a szegény hitvesem,
Köszönti kelmedet a napamasszony is,
De még (bár eszén nincs) kedves leányom is.
Az öreg kanász is, meg a szolgáló is,
Meg, aki a háznál a legalábbvaló is:
Kelmedet magát is, az ipa-urát is,
A feleségét, napaasszonyát is:
Szóval **mindnyájokat**, az egész cselédet:
Kívánunk szerencsét, sok jó egészséget.*

(A Jóka ördöge)

A továbbiakban egy tréfás ok-okozati érvelésre és egy tréfás dilemmára hozok példát.

Meglepődünk azon a **megokoláson**, hogy a két király valamikor együtt makkoltatott, mint két szomszédos falubeli kanász, de megnyugszunk, olvasván, hogy aranyerdőben makkoltattak:

*Végre egy királyfi, kinek neve Rózsa,
Eltekinte arra, csak látogatóba?
Ismerős volt apja az öreg királlyal,
Mert egy arany erdőn makkoltak a nyájjal.*

(Rózsa és Ibolya)

Nevettető érvelés olvasható *A nagyidai cigányokban*, megtudjuk ugyanis, hogy milyen „kompetenciákkal” lehet hivatalokat elnyerni (Csóri vajda ugyanis, a győztes csata után, azonnal hatalma kiépítésébe fog):

*Baj lenne: de Csóri nem tétováz sokat:
Kiosztja közöttük a hivatalokat.*

*Legelébb azt nézi: kinek van nagy körme
S kinek keze inkább maga felé görbe;
Fő adószedővé teszi bölcs Kolopot:
Tud az bänni pénzzel, aki annyit lopott.*

*Azután Akasztót, mert hosszú a lába,
Fővezérré teszi az ármádiába;
Süsüre pedig bizza a pecsétet,
Minthogy maga is tud vésni, ha eltéved. [...]*

*Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mirevaló?
(Csimaz, kivel egykor elszaladt volt a ló)
„Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:
Téged az isten is bírónak teremtett.”*

*Szóla és magához intette Nyüllábat,
Gondjaira bízott minden iskolákat:
Nem lehet, ugymond, hogy nyüllábsága óta
Ne ragadt legyen rá egy kis fehér kréta.*

*Így minden hivatalt, mivel ezren kéri,
Eloszta, egészen a kutyapecérig;*

(A nagyidai cigányok, negyedik ének)

Csóri bölcsessége már az első énekekben nyilvánult, amikor feltette a szavazásra a kérdést: „Ki legyen a vajda: *én*-e, vagy pedig *én*? / A győzelem

után szóba jöhet megén””. (A mókás, logikai bukfencet tartalmazó mondatkapcsolásra számos példát idézhetünk, az ilyesmit kedvelik a gyerekek.)

A **dilemma** választásra készítő két állítás, gyakori fajtája a következő: bármelyik lehetőséget választjuk, az eredmény ugyanaz. Ilyen Ingady dilemmája: „Futni ered mégis, de hová fut a jámbor? elül víz, / Hátul tűz: a halál bizonyos, bármerre szaladjon” (Az elveszett alkotmány, 6. ének). Csimaz dilemmája a lótolvaj ravaszkodó védekezése:

*Jő Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.
„Nem loptam, felelé, követem alásson.
Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –
Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.*

*Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;
Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;
Ugranám: felpattan ... a hátára estem ...
Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!”*

(A nagyidai cigányok,
első ének, a seregszemle részlete)

Összegezés

Összegezésül azt állapíthatjuk meg, hogy Arany alapos, korát jóval meghaladó retorikai műveléssel rendelkezett. A retorikáról szóló tömör jellemzése megegyezik azzal az állásfoglalással, amelyet a XX. század nagy retorikusai (Chaïm Perelman, Ivor Armstrong Richards, Kenneth Burke, Gert Ueding és a tübingeni retorikatörténészek és a többiek) könyvek és tanulmányok tucatjaiban fejtenek ki.

Célom volt annak a gondolatnak a felvillantása, hogy mind a régi (klasszikus), mind a modern retorika nem az a retorika, ami a közvélekedésben él. És nem azt az érveléstechnikát tanítja, amelyet informális érvelés címén kommunikációs kurzusokon tanítanak.

Költeményeiben kihasználta az érvelés adta szellemességet is, erre is érdemes olykor-olykor felfigyelni, ha az iskolában elemezzük költeményeit. Továbbá: lényeges, régi retorikai megállapítás, hogy az érvelési lehetőségek és a stílus-eszközök kapcsolatban vannak egymással, ily módon lehet a stílusnak érvelő funkciója is; ha ez a kapcsolat nem valósul meg, akkor a stílus csak dísz, „csak” esztétikai élvezetet nyújt. Az érvelés humorának felfedezése egyik lehetőség lehet az olvasás élvezetére.

Arany életműve hihetetlenül sokrétű. Négyesy László szép centenáriumi tanulmányában azt írja, hogy „Arany úgyszólván minden költeményében más hangot, más-más stílust próbál” (1917, 135). A régebbi irodalomtörténet epikáját hangsúlyozta, az újabb lírájának pesszimista részét és a bűn és bűnhődés balladáit. Ebben a szellemben írták meg az új kísérleti tankönyvet, meglehetősen egyoldalú képet festve Arany költészetéről. Jó volna azonban megteremteni az egyensúlyt (Nyilasy 1998, 18), és teljességében – a „pályarajz” címkézéshez igazodva, valóban pályarajzot adva – ismertetni a diákokkal a teljes életművet, a nagy gondolati költeményekkel és a szellemes-humoros művekkel együtt. Ily módon nem az a kép marad meg a gyerekek fejében, hogy Arany egy szikár, kedélytelen öregember. Babits azt írta Aranyról, hogy Hamlet-lelkű (Babits 1978, 169). De hát Hamletnek is volt humora!

Arany költészetét tehát méltóképpen, a maga összetettségében, sokoldalúságában kellene tanítani a mai középiskolában: és mindenekfelett Arany Jánost, az embert és a poeta doctust, mivel – mint ahogy sógora, Ercsey Sándor írta – „nehéz volna elhatározni, hogy ő mint író és költő, vagy mint ember volt-e nagyobb” (Ercsey 1883, 211, újabb kiadása: Ercsey 2004).

Irodalom

- Adamik Tamás főszerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.
- Adamikné Jászó Anna. 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Adamikné Jászó Anna. 2016. *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Arany János. 1962. Széptani jegyzetek. In *Arany János. Prózai művek I.* 532–565. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Arisztotelész. 1999. *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.
- Babits Mihály. 1978. Petőfi és Arany. In *Esszék, tanulmányok I.* 160–180. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Cicero, Marcus Tullius. 2012. *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- Ercsey Sándor. 1883. *Arany János életéből. Gyulai Pál előszavával és Arany János hatvan levelével*. Budapest: Ráth Mór.
- Ercsey Sándor. 2004. *Arany János életéből*. Nagyvárad: Literator.
- Ferenczy Géza. 1957. Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. *Magyar Nyelvőr* 81 (4): 387–402.
- Hantz Jenő. 1888. A humor és Arany János humora. *Figyelő* 24: 241–263, 351–388, 25: 12–35.

- Kaposy Miklós szerk. 2001. *Humorlexikon*. Budapest: Tarsoly Kiadó.
- Kardos Gy. József. 2008. A szellem fölénye: Humor, komikum, szatíra Arany János műveiben. *Napút* 10 (1): 12–20.
- Kibédi Varga Áron. 1983. Retorika, poétika, műfajok. *Irodalomtörténet* 65 (3): 542–592.
- Z. Kovács Zoltán. 2001. Arany humor. Arany János, Bolond Istók és a humor. In *A maradék öröme. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról*, szerk. Z. Kovács Zoltán–Milbacher Róbert. 148–179. Budapest–Szeged: Osiris–Pompeji.
- Négyesy László. 1917. Arany János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 13 (5): 129–141.
- Nyilasy Balázs. 1998. *Arany János*. Budapest: Korona Kiadó.
- Nyilasy Balázs. 2011. *A 19. századi modern magyar románc*. Budapest: Argumentum.
- Ong, Walter. 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press.
- Pécseli Király Imre. 2017. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. (Az 1639-es kiadás fordítása.) Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége–Trezor Kiadó.
- Perelman, Chaïm. 1982. *The Realm of Rhetoric*. Notre Dame–London: University of Notre Dame Press.
- Perelman, Chaïm. (Sajtó alatt). *A retorika birodalma*. Ford. Major Hajnalka. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Quintilianus, Marcus Fabius. 2008. *Szónoklattan*, szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- Riedl Frigyes. 1982. *Arany János*. Budapest: Szépirodalmi.
- Szalay Károly. 1983. *Komikum, szatíra, humor*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Szinnyei Ferenc. 1903. A humorról szóló magyar elméleti irodalom. *Egyetemes Philologiai Közöny* 653–666, 735–749.
- Szinnyei Ferenc. 1905. Arany János humora. *Budapesti Szemle* 338: 229–250, 339: 373–399, 340: 56–90.
- Szörényi László–Szabó Zoltán. 1997. *Kis magyar retorika*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Tarjányi Eszter. 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Tolnai Vilmos. 1917. Arany nyelvészetről. *Budapesti Szemle* 170: 360–374.
- Vargha Balázs. 1994. *Arany János játéka*. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Arany János költeményeit a következő kiadásból idéztem: Arany János összes költeményei. I–III. 1962. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

JÁNOS ARANY, AND THE RHETORIC

The Humour of Argumentation in the Poems of János Arany

The paper consists of two parts. In the first part, it was absolutely necessary to write about János Arany's comprehension of rhetoric, emphasizing that it was similar to the views of theories written by writers in the second half of the 20th century, e. g. Chaïm Perelmanin. It is important to concisely characterize authentic rhetoric because several misunderstandings exist about it in public opinion. The second part gives a brief description of Arany's conception of humour, and quotes instances of his humour of argumentation, namely, of rhetorical example, the enthymeme, and also gives examples for topical logic: definition, genus-species relation and whole-part relation, cause-effect relation, and dilemma. Tropes and schemes in the writer's view are connected to topical logic. Finally, attention is drawn to the problem of the way Arany is taught in high school: his poetry is simplified and one-sided, his humorous poems are left out, therefore, changes are required.

Keywords: rhetoric, argumentation, example, enthymeme, topical logic, humour

JANOŠ ARANJ I RETORIKA

Humor argumentacije u poeziji Janoša Aranja

Studija se sastoji iz dva dela. Prvi deo govori o poimanju retorike od strane Janoša Aranja koji retoriku vidi na način pisaca retoričke teorije druge polovine XX veka, kao što je, na primer, Perelman. Ovde se pokušava otkloniti nespozum oko tumačenja retorike. Drugi deo studije ukratko prikazuje Aranjevo poimanje humora, donosi primere humora u njegovoj argumentaciji u vezi sa retorikom, entimemom i sa nekoliko slučajeva logike toposa, kao što su: definicija, podela i delovi; uzročno-posledična argumentacija; dilema. Ovde se tropi i figure povezuju sa logikom toposa. U srednjoškolskoj nastavi Aranj se prikazuje samo iz jednog aspekta, nedostaje njegova poezija puna humora.

Ključne reči: retorika, argumentacija, entimem, logika toposa, humor